

התער הפסיכולוגי ופניה של הסיפרות

הפסיכולוגיה – זו הבינונית, זו האמונה באחידות, בחוק הנמלה האמור. (ברונו שולץ, תרגום: י. ברונובסקי)

לא תפגוש בלסטריגוניים, לא בקיקלופים ואף לא בנפטון הזעוף, אם לא תישאם עמו, כנשמתך, ואם לבד לא יציבם נגדך. (קונסטנטין קאוואפיס, תרגום: ש. ענבל)

מעמדה של הביקורת הפסיכולוגית לסוגיה הינה נושא למחלוקת וויכוחים מאז התחיל פרויד לנסות את כוחו כניתוחים סיפוריים: אומנם, לא ניתן בעצם להפריד בין שיטתו והאינטרפרטציה של מחזה מסויים, אדיפוס המלך. בחקר הסיפורת העברית יש לאחרונה התעוררות מה בתחום זה, ואפשר להצביע על לא מעט מחקרים בעלי נטיה יוגנאית או פסיכואנליטית (פרוידיאנית) מובהקת. מחקרים אלה הינם, בררר כלל, בעלי אופי מוגבל. הפרשן מאמץ כמה אמות מידה שאבדו ניות משל אסכולה א' או ב', מפשיל שרוליים וקושר את פסיכואנליזה כל הפרי התגליתית קושר כלינו. המחקר כולו מקבל אופי מיכני משהו, מעין כפיפות פסיכית אינטלקטואלית.

ככלל, האינטרפרטציה הפסיכולוגית הינה כלי התלוי בידי המשתמש בו. בידיו של מקים האסכולה הפסיכואנליטית בתוך שייקספיר בארצות-הברית. סייאל בארכר, היא מיטיבה לחדור ולהאיר רקמות הרבה, מבלי לפגוע באיברי היצירה; בידיו של אחר היא הופכת גרון קהה. יחד עם זאת, כאשר מתלונן מישהו על "גישה פסיכולוגית", מתעוררת מאליה, או הייבת להתעורר, השאלה, האם הבחין במשהו לקוי או משבוש בפרשנות, או שמא, התנגדותו נובעת מצרות-מוחין קרתנית, "אקדמית" או אחרת (יש מידה של אירוניה בכך שדווקא אווירה אנטי-אינטלקטואלית ופויטיביסטית, הנשענת על האמונה בעובדות ברוחמישוש, היא הגורמת לנו ליפול בשבי קיסמי הניתוח המבריק, גם כאשר אנו מפפקים באמינותו).

יש אולי מקום להבחין בין יצירות הנענות לפרשנות הפסיכולוגית ואחרות שהשימוש בכלים פסיכולוגיים עלול לפגוע בהן, או לפחות אינו מסייע הרבה להבהרת עיקר משמעותן. הרי אין לשכוח שהיצירה, לא רק היצירה הגדולה, הינה בעצמה אינטרפרטציה של המציאות. משום כך, ככל שהיא גדולה יותר, מקבלת ענותו של החוקר והזהירות בה הוא מיישם שיטה זו או אחרת, חשיבות רבה יותר.

באופן כללי ניתן לומר שהיצירה המודרנית נענית יותר לניתוח הפסיכולוגי מאשר הקלאסיקה. היא נענית לה הן בשעה שעושים שימוש נאיבי-חלוצי בתיאוריה פסיכולוגית מסוימת, והן כאשר התיאוריה היא כלי נתיחה, דהיינו, כאשר נשללת מהיצירה העליונות המוחלטת שהחוקר, בשעה שהוא סובל מעוונה יתירה, מייחס לה. להדגמת דבריי אביא דוגמות אחרות מיצירות של א"ב יהושע.

מיברשת וחרב

אם נתבונן במחזה הקטן, אך הבנוי היטב, חפציו – מבעד לעדשה הפסיכואנליטית, יתוסף משהו להבנתנו אותו. ההתקף ההיסטרי של עזרא, גרעין המחזה, נשאר בעצם סתום בעיני מי שאינו נעזר בכלי זה. אולם מי שמבחין בקשר האינצסט, נשאר בעצם, כלומר קירבת-היתר בינו לבין האם הזקנה, יבין גם מדוע היא מנסה לחדור בכוח לחדר בו הוא מתייחד עם אשתו. כלומר, מדוע היא מנסה לבטל את התא המישפחתי השניוני הזה (המסתמל בחדר הסגור), המבטא את האוטונומיה היחסית של עזרא והמרחק או החציצה בינו לבינה. התפרצותו של עזרא מתרחשת כאשר האם מנסה לכפות עליו מיברשת-סידור ישנה. לכאורה אין קשר בין שני הדברים: אולם המיברשת – אם נמשיך להתבונן בה דרך העדשה הפסיכואנליטית – היא חפץ "טעון", מעין תמצית סימלית של האם הזקנה, או של דוהמשמעות המינית שהיא מייצגת. כלומר, צורתה של המיברשת הישנה: ידית וזיפים ספוגי-סיד, הופכת אותה לחפץ "נורא, מאיים, המממש את סכנת האם המסרסת, הפאלית, שהכניעה את האב החלש וכעת היא מאיימת על האוטונומיה השבררית שהשיג הבן בנישואיו.

גם לסכין המיטיבה בה דוקרת נעמי, בנירושים מאוחרים, את בעלה, נודעת משמעות פסיכואנליטית מובהקת. אם המיברשת הישנה מזכירה באופן אסוציאטיבי את המטאטא של גלי איציק מאנגער (ולמי שמצוי אצל אלתרמן, את מיברשת

סיפרות ופסיכולוגיה

סיפרות ופסיכולוגיה. האם גישה פסיכואנליטית ליצירות-סיפרות תורמת להבנתן ולהבנת הדפוסים החברתיים והאידיאולוגיים המשתקפים בהן? האם פרשני סיפרות המצויידיים בכלים פסיכולוגיים עדיפים על פני אלה המשתמשים בשיטות הישנות, המיושנות לעיתים? מה סכנת ניתוחים פסיכואנליטיים הוופכים, בידיים גסות ובלתי-מיומנות, לנתיחות שלאחר המוות.

בחקר הסיפרות העברית יש לאחרונה התעוררות מסוימת בתחום הביקורת הפסיכולוגית. צפריר גוטליב מציג את הנושא תוך שהוא מסתייע בדוגמות רבות – מן הסיפרות העברית והכללית.

לסובייקטיבית. יאגו הטוען שאין אהבה – ישרק תאורה – הוא, מנקודת-מבט זו, הפסיכולוג הראשון. הגישה האינטלקטואלית, מעוקרת הרגש, תמיד היתה חשודה בעיני הספרות והאמנות בכלל (אנג'לו במידה כונר מידה, וכמובן, מפיתופלס וגילגולים מודרניים שלו: ד"ר גינת האסקטי של עגנון או היועץ הספקן של מארצ'לו מסטרויאני בשמונה וחצי).

אם הגישה הפרוידיאנית מקצצת בנטיעות, יונג מצליח להביא לידי גישום את כשרונו האחר, לכאורה, של פרוקראטוסטוס – מתיחת הגופות עד לנפיה הטראנסצנדנטית של נשמתו. כלומר, יונג אינו מפחית אלא מנפח כל תופעה פארטיקולרית לכדי אוניברסליות כוונ ומיווי (הדוגמה המשעשעת ביותר לטעמי היא טענתו, בפסיכולוגיה ואלכ'מיה, כי הראם בתנ"ך אינו אלא היגיורון, הרייקרון הנוצרי המיתולוגי; ההוכחה מבוססת על שיבוש הפסוק המקראי: "קרני ראם" שכדברים, לג, 17, הופכות אצלו ל"קרני ראמים", וכך מתאפשרת התיזה).

התלם שפולחן הניתוח הפסיכולוגי, מעמיק ככל שיהיה, הוא תלם צר ביותר. הסכנה טמונה בנטיה המודרנית להמיר את התוקף והמשמעות הרחבה של דברי המחבר הקלאסי באינסטי חריף זה או אחר, אשר תמיד יהיה לו אופי מקוטע או חלקי. היצירה הגדולה מגלה את האמת כמו טכנאי-קול המסיט מתג פה, מתג שם, עד שהוא מגיע לצליל הנכון.

האמת היא אותה. נקודת כובד מוסרית" עליה כתבה סימון וייל. אולם הפרשן הפסיכולוגי די לו בדרך-כלל בכך שתירגם את מערכת-היחסים שהוא בוחן לשפת-הוא ולמושגיו. זו טעות מובהקת של אנשים חריפים במיוחד, שאינם מבחינים בין שפה ומציאות. עצם התרגום, דהיינו העברת הטקסט למעין שפת-מחשב שכלתנית, נתפש על ידיהם כהבנה או פיענוח מושלמים. היחסיות של השפה, יחסיות המאפיינת כל שפה, נעלמת מעיניהם.

דוגמה מובהקת לכך משמשת המסה הקצרה של דרייר על האוון וקרונ-התוף אותם הוא מציג כמעין מקבילה אנאלוגית, פסיולוגית ומטאפורית, של אבר-המין הנקבי. (קדם לו בכך ארנסט ג'ונס האנגלי, במסה מבריקה על "עיבור הכתולה דרך האווין" בתיאולוגיה ובאמנות הנוצרית). זו הבחנה שיש לה תוקף אובייקטיבי והיא פותחת קווי מחשבה מרתקים. אולם ניתוח כזה תמיד יש לו טעם-לואי לא נעים וקרו האור הקרה, האינטלקטואלית-אובייקטיבית האופיינית לו מחטיאה בהכרח את מלאות החוויה האנושית המעוגנת תמיד ברגש, או שאופת לקראתו.

הגנה מפני האמת?

שייקספיר המחיש יפה את הניגוד הזה באמצעות האחים אדמונד ואדגר, בניו של גלוסטר בהמלך ליו. אדמונד הוא האח המחונן, כעל השכל החריף הקורע את מסווה הצביעות של החברה. אולם הכוח המניע אותו – השינאה ההרסנית והשוללת-כל – הופך אותו לציניקן. אדגר, דווקא על שום הנאיביות וטוהר-הרגש שלו, חווה דברים מבלי שיצמית את הרגש החי, כפי שמעידה גם ההצהרה המפורסמת שלו, ההותמת את המחזה.

הבחנה המעמיקה של המציאות נקנית תמיד עם הרגש, לא נגדו, או בלעדיו, ושייקספיר אינו מרפה מהנקודה הזאת, אני מתפתה כמעט לומר, באורח אובססיבי, בכל מחזותיו הגדולים. האמלט תופש את הטראגדיה של ההיסטוריה והחיים דווקא ברגע שבו נגלית לו, להתרגשותו הרבה, זהות גולגלתו של יוריק; בעוד שאצל הקברנים שבשוחה, קדיה-הרגש, היא מעוררת הומור ציני, מתחכם, נוסח שלנושה בסידה, או מה שהפך ברבות הימים לסינגון הגששי.

אולם מותר להטיל ספק אם כל זה רלוואנטי לתקופתנו בכלל ולספרותנו בפרט. במאה ה-17 ניתן היה כנראה לגלוש ולהחליק על גלי הרגש הסוערים והגבוהים ביותר, מבלי להירטב. בתקופה

מסוימת אלא גם דפוסים חברתיים ואידיאולוגיות מורששות המשתקפים בה. כלומר, הביקורת מקבלת משמעות כללית ורחבה יותר, מה שמכונה בלעז קריטיק, להבריל מקריטיסיום סתם, או ביקורת המסתפקת כביכול בגבולות הטקסט הכתוב. הביקורת מהסוג הראשון (קריטיק) ממרקת במיטבה את פני האדם. בעקיפין, יש בה אף ששום הגנה על שמו הטוב של הניתוח הפסיכולוגי שהוכפש בידי רבים, אם בשם חיוניות מינית אימוסרית, ארכאית-פרימיטיבית, נוסח ד.ה. לורנס, כמערכ, ואם בשם אידיאולוגים פואטי שגב, מורחא-אירופי מובהק, נוסח ברונו שולץ.

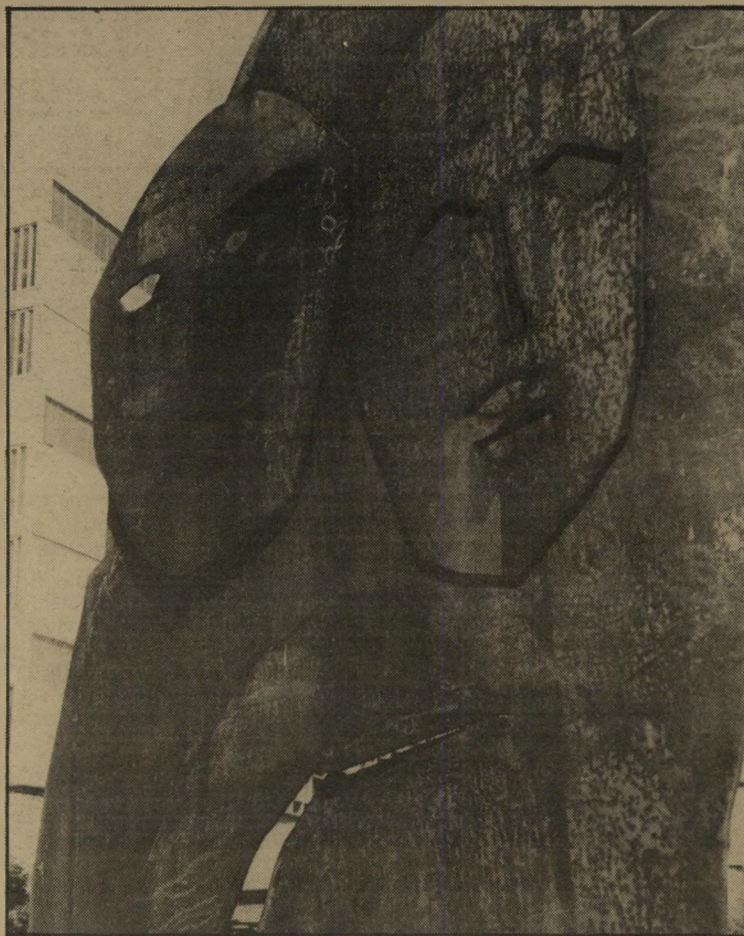
אולם ברגע שנפנה את מבטנו לעבר היצירה

הסיידים התלאביבית שלו), הסכין של יהושע מעלה על הדעת את ההתרסה הגברית של הנסיכה הקטנה בראן של קוראסאווה, את החרב הגדולה של גיבורת החיים הם חלום, את הרקירות הנשיות בכלל, לסוגיה.

דוגמה למה שתיארתי כנתיחה אפשר לבצע, לעומת זאת, בהמאהב. אם נעשה כעת שימוש בתיאוריה היוגנאית, נוכל לבקר את היצירה כולה מבחוץ, רהיינו, נוכל לערער על תוקפה כסיוע הכלי הפסיכולוגי, מבלי לקבל את מרות המחבר כמובנת מאליה. אדם, גיבור הספר, הרי הוא מעין התגלמות של "פרסונה" (מסיכה – כמובן היוגנאית). דווקא גיבורי המשנה הנלעגים, דמוייהצל, גבריאל, האודיסיאוס הספרדי המי פוקפק, או יצחק, מי שהתמודד עם אדם בצעירותו על אהבתה של אסיה – הילד הגלתי המפוער, הפאתטי, המסתתר במערה כטיוול השנתי, הם מעין גילומים לא-מודעים של האני.

כלומר, חסרונה של היצירה נעוץ דווקא בדיוק המירבי שבו היא משחזרת או משקפת את החברה מנקודת מבטה שלה. היא מעמידה במרכז את המסיכה, את "אדם" (בלעז, "מאן", מה ש"ע"א סימון הגרדף פעם כ"חבר'המאן"), ומותירה בשוליים את האני"ים המרגישים, הפגיעים.

אנדרטה חדשה בתל-אביב

בעקבות פתיחתה רבת-הרושם של הערוכת-יחיד חדשה של מנשה קדישמן במוסי' און תל-אביב, הציג האמן השבוע ברחבה שלפני המוסיאון את פיסלו הענקי עקידת יצחק אשר פרט ממנו – המקוננות – ראהה בתצלום. האנדרטה שאותה תיאר אוצר התערוכה, האמריקני אדוורד פריי, כאחת מפסגות הפיסול בזמננו, תעמוד דרך-קבע ברחבת המוסיאון גם לאחר תום התערוכה. היא נתרמה על ידי רחל ודב גוטסמן וכבר הוצגה במוסיאון היתודי בניו-יורק, בביינאלה של סאו פאולו (1985), במוסיאון באיירד שבעיר בראדה שבהולנד וכן במוסיאון העירוני של ארנס (ארנהיים) שבגבול גרמניה. תערוכתו של קדישמן כוללת פסלים ואנדרטות נוספות המוצגות הן מחוץ והן בתוך המוסיאון, וכן מיספר ציורים נבחרים.

כלומר, החיספוס הישראלי החיצון הושם דווקא בתוך ופחד יצחק והנירוזה של גבריאל, השככות העמוקות יותר, הנסתרות תחת המעטה הזה, בכסיסו, הושלכו החוצה.

קרני ראם

ניתוחים, או נתיחות, מסוג זה עשויים לחשוף, במקביל, בעייתיות המאפיינת לא רק יצירה